

Emevîlerin İlk Mısır ve Mağrib Valisi Mesleme bin Muhalled el-Ensârî

MURAT GÖK

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Karaman, Türkiye, muratgok@kmu.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date : 07.10.2020
Kabul Tarihi / Accepted Date : 21.12.2020
Yayın Tarihi / Published Date : 31.12.2020

Atıf/ Cite as

Gök, Murat. "Emevîlerin İlk Mısır ve Mağrib Valisi Mesleme bin Muhalled el-Ensârî". *İstem*, 18/36 (2020): 283-304. <https://doi.org/10.31591/istem.847297>

Öz

Mısır toprakları, tarih boyunca çok farklı inançları içinde barındırmış bir coğrafyadır. Bölge, fethinden önce Bizans'ın önemli bir eyaleti iken, fethinden sonra da Müslümanların göзде bir vilayeti olmuştur. Halifeler, sahip olduğu pek çok özellik sebebiyle Mısır'a önem vermişler, atadıkları idarecileri özenle seçmişlerdir. Çalışmamızın konusu olan Emevîlerin Mısır valilerinden Mesleme b. Muhalled, bölgede yaklaşık on beş yıl valilik yapmıştır. Kendisi Mısır'ın fethinde bulunmuş, gösterdiği kahramanlıklarla göz doldurmuş, fatih komutan Amr b. el-Âs'a en yakın isimlerden biri olmuştur. Mesleme mümtaz bir sahâbî, meşhur bir komutan ve siyasî alanda yeterliliğine şahit olunmuş bir idarecidir. Tüm gayreti halkın refahı için olmuştur. Valilik yaptığı dönemde hem Mısır hem de Kuzey Afrika müreffeh ve sükûnet içerisinde bir süreç geçirmiştir. Cami mimarisine ilk defa minare eklemek suretiyle İslâm âlemine eşsiz bir katkı sunmuş, bayındırlık alanında Mısır'a büyük hizmetler vermiştir. Özellikle Emevîlerin Mısır politikasını anlamak için Mesleme'nin 47-62/667-682 tarihleri arasındaki valilik yıllarını incelemek önemlidir. Mesleme aynı zamanda Mısır ile birlikte Mağrib'de idarecilik yapan ilk vali olma özelliğini taşır. Çalışmamızda Mesleme b. Muhalled'in hayatı ve İslâm fetihlerindeki rolü ile Muâviye tarafından atandığı Mısır valiliği konuları, ilk dönem kaynakları başta olmak üzere birçok kaynak tarafsız bir şekilde taranarak ele alınacak, Mesleme'nin şahsında Emevîler'in Mısır politikası incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Emevîler, Mısır, Mesleme b. Muhalled, Minare.

Abstract

Maslama ibn Mukhallad al-Ansari, the first Egypt and Maghreb Governor of the Umayyad

The lands of Egypt have contained various different beliefs throughout history. It had been an important province of Byzantium before the conquest of the region and it became a favorite province of the Muslims after the conquest. The caliphs attached importance to the Egypt due to its various characteristics and they carefully selected the administrators they appointed. The subject of our study is Maslama ibn Mukhallad, one of the governors of the Umayyad who ruled the region for about fifteen years. He himself took part in the conquest of Egypt and became one of the closest names to Amr ibn. al-As with his heroic acts. He was an eminent

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

companion, a famous commander and an administrator whose competence has been witnessed in the political field. All his efforts were for the welfare of the people. During his time as the governor, both Egypt and the North Africa went through a prosperous and peaceful era. He made a unique contribution in Islamic world by adding minarets to the mosque architecture for the first time and provided great services to Egypt in the field of public works. It is important to examine especially Maslama's governorship years between 47-62/667-682, in order to understand the Egyptian policy of the Umayyad. Maslama also was the first governor in the Maghreb along with Egypt. In our study, the life of Maslama ibn Mukhallad and his role in the conquests of Islam and the governorship of Egypt which he was appointed by Muawiyah will be discussed objectively by reviewing many sources, especially the sources on the first period, and the Egyptian policy of the Umayyad in the person of Maslama will be examined.

Keywords: History of Islam, the Umayyad, Egypt, Maslama b. Mukhallad, Minaret.

Giriş

İnsanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden biri olan Mısır toprakları, tarihinde birçok peygamberin mücadelesine ev sahipliği yapmıştır.¹ Hıristiyanlığın din olarak kabul edildiği Milan Fermanı'na kadar bölgede putperestlik hâkim olmuştur. Ancak Hıristiyanlık bölgeye yerleştikten bir süre sonra mezhep ihtilaf-ları ortaya çıkmaya başlamış² ve bu durum ülkede siyasi birliğin sağlanmasına da engel teşkil etmiş, halkın bir kesiminin idareye karşı düşmanlığına sebep olmuştur.³

Mısır, Bizans eyaletlerinin ekonomik anlamda en önemli bölgesiydi. Nil Nehrinin sağladığı imkanlarla birçok tarım ürünü yetiştirilmekteydi.⁴ Ancak bölgenin sahip olduğu zenginlikler halk arasında adaletin teminine katkı sağlayamamıştı. Halktan alınan ağır vergiler insanları isyanın sınırına getirmiş, buna mezhepsel ayrımlar da eklenince durum daha da vahim bir hal almıştı. İşte bu durum bölgenin fethinde Müslümanlara avantaj sağlamış ve fethe teşvik eden unsurlar arasında yer almıştır.⁵

Fethin hemen öncesinde yönetim ile halk arasındaki anlaşmazlıklar birçok alanda kendisini hissettiriyordu. Toplanan vergilerden halkın konuştuğu dile kadar insanları rahatsız eden birçok husus söz konusuydu.

Fetih sırasında ve sonrasında bir süre bölgeye damgasını vuracak olan Mesleme b. Muhalled hicretten hemen önce dünyaya gelmiş, Hz. Peygamberle tanışma fırsatı yakalamış, ilmi, ahlâkı ve cesaretiyle öne çıkmış genç bir sahâbîdir. Aynı zamanda Mısır'ın fethinde yer almış, fetih sonrasında üstlendiği görevlerle Mısır'da İslâm Devleti'nin otoritesinin yerleşmesine katkı sağlamış önemli bir idarecidir.

¹ Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaleddin es-Suyûtî, *Husnû'l-muhâdara fî târîh-i Mısır ve'l-Kâhira*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabî, 1967), 1/30.

² Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi* (İstanbul: Kayhan Yayınları, 1996), 1/298-299.

³ Kılâî, Ebû Rabî Süleyman b. Musa el-Endelûsî, *el-İktifâ bimâ tezammenehû min meğâzi Rasûlillahi ve's-selâseti'l-Hulefâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1997), 2/338.

⁴ Râfîî, Abdurrahman - Âşûr, Saîd Abdülfettah, *Mısır, fi'l-'usûri'l-vüstâ "mine'l-fethi'l-Arabî hatte'l-gazvi'l-Usmânî"* (Kâhire: Dâru'n-Nehzati'l-Arabî, 1992), 39.

⁵ Kılâî, *el-İktifâ*, 2/338.

Mesleme b. Muhalled'in hayatını ve özellikle Mısır'da yaptığı valilik yıllarını bilmek hem bölgeyi hem de İslâm devletinin bölge üzerindeki politikalarını öğrenmek açısından önemlidir. Ancak görebildiğimiz kadarıyla onun hayatı hakkında sadece Mekke'de Ümmü'l-Kurâ Üniversitesinde 1983 yılında Sâmîye Ferrâc Mahrûs tarafından *Vilâyetü Mısr tahte imreti Mesleme b. Muḥalled el-Ensârî* adlı bir yüksek lisans tezi ile Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde *Mesleme b. Muhalled* maddesi hazırlanmıştır.⁶ Uzun yıllar valilik yapmış böylesine önemli bir sahâbî hakkında bu kadar az çalışma bir anlamda eksikliklerdir. Çalışmada onun hakkında bilinen bazı yanlış bilgilerin rivayet analizleriyle doğrularına ulaşılmaya çalışılacak, aynı zamanda Emevî idaresi altındaki Mısır topraklarının durumu tahlil edilecektir.

1. Mesleme b. Muhalled'in Valilik Öncesi Hayatı

1.1. Nesebi, Ailesi ve Kişiliği

İlmi, ahlâkı, kahramanlığı ve uzun yıllar üstlendiği idari görevlerle tanınan Mesleme b. Muhalled, Ebû Saîd,⁷ Ebû Muâviye, Ebû Mes'ûd, Ebû Ma'mer⁸ ve Ebû Ma'n⁹ gibi künyelerle bilinir.¹⁰ Neseb zincirini İbn Tağriberdî en geniş şekliyle Mesleme b. Muhalled b. es-Sâmit b. Niyâr b. Levzân b. Abdüvüdd b. Zeyd b. Sa'lebe b. el-Hazrec b. Sâide b. Ka'b b. el-Hazrec¹¹ b. Hârise el-Ensârî el-Hazrecî olarak verir.¹² İbnü'l-Esîr Mesleme'nin ismini *Mesleme b. Mahled* olarak verse de kaynakların ekserisi kelimenin zabtını *Mesleme b. Muhalled* olarak ifade eder.¹³

Mesleme b. Muhalled'in ne zaman doğduğu hakkında kaynaklarda farklı bilgiler görürüz. Hicretin 1. yılında doğduğuna veya Allah Rasûlü Medine'ye geldiğinde dört yaşında olduğuna dair bilgiler mevcuttur.¹⁴

İbn Abdilhakem başta olmak üzere birçok müellif onun hicretten hemen sonra yani hicrî 1. senede doğduğunu belirtir ve bunu söylerken Mesleme'den bir rivayeti de aktararak kendisinin "Ben Rasûlullah'ın Medine'ye geldiği yıl

⁶ Sâmîye Ferrâc Mahrûs, *Vilâyetü Mısr tahte imreti Mesleme b. Muḥalled el-Ensârî* (Mekke: Câmîyatü Ümmi'l-Kurâ Külliyyetü's-Şerîa, Yüksek Lisans Tezi, 1983); Asri Çubukçu, "Mesleme b. Muhalled", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/319-320.

⁷ İbn Abdilhakem, Abdurrahman b. Abdillah, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib* (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1415/1995), 306.

⁸ Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 5/242.

⁹ Çubukçu, "Mesleme b. Muhalled", 29/319.

¹⁰ İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh, *el-İstîâb fî ma'rîfeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992), 3/1398; Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 4/433.

¹¹ İbn Yûnus, Abdurrahman b. Ahmed es-Sadeî, *Târîhu İbn Yûnus* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/473.

¹² İbn Tağriberdî, Yûsuf Cemaleddin, *en-Nücûmu'z-zâhira fî mülûki Mısr ve'l-Kâhira* (Mısır: Dâru'l-Kütüb, 1963), 1/132.

¹³ İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rîfeti's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevûd - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/452.

¹⁴ Çubukçu, "Mesleme b. Muhalled", 29/319.

doğdum. Ben on yaşındayken O vefat etti.” dediğini naklederler.¹⁵ Hatta hicretten sonra Ensâr’dan ilk dünyaya gelenin Mesleme b. Muhalled olduğu da belirtilir.¹⁶

İbnü'l-Cevzî Mesleme'ye nispet edilen yukarıdaki rivayetin bir benzerini nakletmek suretiyle onun hicretten dört yıl önce dünyaya geldiğini ve Rasûlullah'ın vefatı sırasında on dört yaşında olduğu bilgisini verir.¹⁷ İbn Abdilber ise kanaat belirtmeksizin her iki rivayeti de aktarmayı tercih eder.¹⁸

Bu rivayetler içerisinde onun hicretten yaklaşık dört yıl önce doğduğuna dair bilgi tercihe şayandır. Zira Mesleme'nin babasının hicretten önce vukû bulan Buâs harpleri sırasında öldüğü bilinmektedir. Mesleme ise o vakitte annesinin karnındadır.¹⁹ Binaenaleyh Allah Rasûlünün (as) Medine'de kaldığı süre zarfında Mesleme'nin O'nunla görüşmesi muhtemel olmakla birlikte, o dönemde çocuk yaşlarında olması, Allah Rasûlü ile ilişkileri hakkında sahip olunabilecek malumatı asgariye indirmektedir.

Yumuşak huylu, babacan, sîreti düzgün bir kişi olarak bilinen Mesleme ibadete düşkün âbid bir kişiydi.²⁰ Fizikî yönden ise kilolu bir yapıya sahipti.²¹ Görüşlerinde oldukça isabetli olması nedeniyle dönemin idarecileri zaman zaman kendisiyle istişare ederdi. Aynı zamanda iyi bir savaşçı ve iyi bir komutan olan Mesleme, tecrübesinden istifade edilen bir kişiydi. İskenderiye'nin fethi sırasında kalelerden birinde düşman Rum askerleri Müslümanlara mübareze etmeyi teklif etti. Amr b. el-Âs mübarezeye kendisi çıkmak suretiyle bu teklife cevap vermek istedi. Fakat Mesleme “Eğer sen öldürülürsen bu askerler için büyük bir moral bozukluğu olacaktır.” diyerek Amr'a engel olmak istedi ve Amr da bu görüşü uygun bularak mübarezeden vazgeçti. Amr'ın yerine de kendisi ortaya çıkarak çarpıştı.²²

Kendisinin sahâbî olup olmadığıyla ilgili olarak kaynaklar ihtilaf eder. Buhârî, Dârekutnî ve İbn Yunus onun sahâbî olduğunu belirtir.²³ İbn Tağriberdî Mesleme'nin sahâbî olduğunu ve rivayetlerinin bulunduğunu zikreder.²⁴ Zehebî de kendisinin sahâbî olduğunu fakat babasının sahâbî olmadığı ayrıntısını ve-

¹⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 118; Dimeşkî, Abdurrahman b. Amr b. Abdillâh Ebî Zür'a, *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dimeşkî*, thk. Şükrullah Nimetullah el-Kavcânî (Dimeşk: Mecmeu'l-Luğati'l-Arabî, 1982), 565; İbn Hibbân, Muhammed et-Temîmî es-Sîretü'n-Nebeviyye ve *ahbâru'l-Hulefâ* (Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfe, 1417/1997), 1/144; Zirikî, Hayruddin b. Mahmûd b. Muhammed, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 7/224.

¹⁶ Halebî, Ali b. İbrahim b. Ahmed, *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânu'l-uyûn fî sîreti'l-emîn el-me'mûn)* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006), 2/110.

¹⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yûsuf, *Mir'âtü'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân* (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013), 8/204.

¹⁸ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, 3/1398.

¹⁹ Ezdî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen b. Düreyd, *el-İştikâk*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1411/1991), 457.

²⁰ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 1/134.

²¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 101; Kilâî, *el-İktifâ*, 2/339.

²² Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 32.

²³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/434.

²⁴ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 1/133.

rir.²⁵ İbn Ebî Hatim aykırı bir görüş belirterek onun sahâbî olmadığını söyler.²⁶ Ancak bu ifadesinde kendisi yalnız kalır.

Bu farklı bilgiler onun doğum tarihiyle ilgili ihtilaftan kaynaklanmaktadır. Eğer onun hicrî 1. yılda doğduğuna dair rivayet esas alınır, bu takdirde onun sahâbî olmadığını söylemek zor olmayacaktır. Diğer rivayet tercih edilirse sahâbî olduğu iddiası hakikate daha yakın olacaktır. Tercih edilen görüş Mesleme'nin hicretten dört yıl önce doğduğu yönündedir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi, onun babasının Buâs harpleri sırasında öldüğü bilinmektedir. O vakit annesi Mesleme'ye hamiledir. Bu bilgiler ışığında onu sahâbî kabul etmek daha uygun bir yaklaşım olacaktır. 27

Kaynaklarda Mesleme'nin babasının kim olduğu hakkında açıklayıcı bir bilgiye rastlayamadık. Sadece Evs ile Hazrec kabileleri arasında gerçekleşen Buâs harpleri sırasında hayatını kaybettiğini biliyoruz.²⁸ Annesi Mendûs bint Amr b. Huneys b. Levzân b. Abdüvüdd b. Zeyd b. Sa'lebe b. el-Hazrec b. Sâide'dir.²⁹ Mendûs aynı zamanda Münzir b. Amr'ın kız kardeşidir. Münzir İslâm'dan önce okuma-yazma bilen, Akabe biatına, Bedir ve Uhud gazvelerine katılmış, Hz. Peygamber tarafından Bi'ri Maûne'ye giden heyetin başına emir olarak görevlendirilmiş ve Bi'ri Maûne'de şehit olmuş bir sahâbîdir.³⁰

Mesleme'nin çocukluğu hakkında kaynaklar fazla bilgi vermezler. Ancak onun Medine'de ailesinin ve Ensar'dan olan kavminin koruması altında yaşadığını düşünebiliriz. Onun sahip olduğu güzel ahlâk, okuduğu ve hıfzettiği Kur'ân ve ezberlediği hadisler bizi böyle bir sonuca ulaştırmaktadır.

Kindî Mesleme'nin iki eşi olduğunu ilginç bir rivayetle zikreder. Rivayete göre Abdülaziz b. Mervan der ki, "Mesleme b. Muhalled'in idareciliği sırasında Mısır'a geldim. Onun sahip olduğu şeylerin benim olmasını diledim ve onlar da nasip oldu. Bunlar Mısır'ın idaresi, Mesleme'nin dul kalan iki eşi ve Kays b. Küleyb'in benim hâcibim olması." Nitekim 62/682 tarihinde Mesleme öldü ve Abdülaziz bir süre sonra Mısır'a vali olarak geldi. Kays ona hâciplik yaptı. Mesleme'nin iki hanımıyla da evlendi ki onların isimleri Ümmü Külsüm es-Sâidî ve Ervâ bint Râşid el-Havlânî'dir.³¹

İbn Abdilhakem onun erkek çocuk bırakmadığını, Ümmü Sehl isminde bir kızı olduğunu belirtir. Mesleme'nin mirasının ¼'ü Ümmü Sehl'e kalmıştır.

²⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/433.

²⁶ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arabî, 1952), 8/265-266.

²⁷ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 25.

²⁸ Ezdî, *el-İştikâk*, 457.

²⁹ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Abdülaziz Abdullah (Tâif: Mektebetü's-Sadîk, 1993), 2/259.

³⁰ Mansûr, Muhammed Süleyman Fevrî, "*Rahmeten li'l-Âlemîn*" (Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzi', tsz), 480; Gök, Murat, *Peygamber Şairi Kâ'b b. Mâlik* (Konya: Çimke Yayınevi, 2017), 51.

³¹ Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-Kudât*, thk. Muhammed Hasen İs-mail - Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 43.

Ümmü Sehl de Ebû Bekr b. Abdilazîz ile evlenmiş, Mesleme'nin kızına kalan miras ona geçmiştir.³²

Mesleme'nin kızı Ümmü Sehl, önce Süleyman b. Hâlid b. Ebî Dücâne Simâk b. Haraşe ile evlenmiş, sonra da Ebû Bekir b. Abdülazîz b. Mervan ile evlilik yapmıştır. İbn Sa'd Mesleme'nin Hammâde, Mendûs, Ümmü Sehl, Ümmü Cemil ve Ümmü Hasen isminde çocuklarının olduğunu zikreder. Mendûs Yezid b. Muaviye'nin oğlu Abdullah ile, Hammâde Yahya b. Saîd ile, Ümmü Sehl Süleyman b. Hâlid ile, Ümmü Cemil Abdullah b. Hâlid ile evlenmiştir.³³

1.2. İlmî Durumu

Çocukluk yıllarından itibaren sağlıklı bir ortamda yetiştiği ve dönemin şartları içerisinde iyi bir eğitim aldığı anlaşılan Mesleme b. Muhalled, genç sahâbîlerin içinde güzel Kur'an okuyan ve hıfzı sağlam hafız bir kişi olarak tanındı. Mücâhid onun hafızlığı ile ilgili olarak "Mesleme'nin arkasında sabah namazını kıldım. O namazda Bakara suresini okudu. Bir vav, bir elif bile unutmadı (eksik okumadı)." ifadesini kullanır.³⁴

İdarecilik yaptığı yıllarda Mısır'da ilmî hareketliliğin merkezi Fustat'taki Amr b. el-Âs Camii'dir.³⁵ Mesleme'nin Mısır'da ilmin gelişmesine çok katkısı olmuştur. İlim ehli insanları Mısır'ın ilmî hayatına katkı sağlamaları için desteklemiştir. Bu dönemde Amr b. el-Âs Camii'nde ders verenlerin birisi de Ukbe b. Âmir el-Cühenî idi. Yine Mesleme'nin idareciliği sırasında kendisinin desteği ve sunduğu imkanlarla Abdullah b. Amr b. el-Âsî, Ruveyfi' b. Sâbit, Abdullah b. Hâris, Abdurrahman b. Huceyre el-Havlânî, Ebu'l-Hayr Mersed b. Abdullah, Abdurrahman b. Cübeyr el-Âmirî, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yezîd, Haneş es-San'ânî, Mücâhid b. Cebr el-Mekkî, Ali b. Rabah, Süleym b. İtr et-Tücîbî Mısır'ın ilmî hayatına katkı sunan kişilerdir.³⁶ Ruveyfi' b. Sâbit, Mesleme tarafından Berka'ya tayin edildi ki kendisi sahâbîlerin fakihlerinden olup Mısır'da ilmin gelişmesinde büyük pay sahibiydi.³⁷

Kur'an-ı Kerim tilavetinde ve sünnetin anlatımında Ukbe b. Âmir el-Cühenî gibi Mesleme de önemli bir isimdir. Kendisi zaman zaman minbere çıkar, insanlara dini konularda bilgi verir, çeşitli konulardaki Allah Rasûlü'nün (as) hadislerini anlatırdı.³⁸ Bir kısım kaynaklarda Mesleme hakkında hadis rivayetleriyle alakalı olarak abartılı ifadeler kullanılsa da bu rivayetler birkaç taneyle sınırlı kalmaktadır.

³² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 125.

³³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/259-260.

³⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/243; Horasânî, Ebû Osman Saîd b. Mansûr, *et-Tefsîr min süneni Saîd b. Mansûr* (Dâ-ru's-Sumey'î li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1417/1997), 1/252.

³⁵ Kâşif, İsmail - Served, Cemaleddin, *Mevsûatu târîhi Mısır 'abre'l-usûr* (By: Kâhire, 1993), 107.

³⁶ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 107-131.

³⁷ İbn Abdilber, *el-İstiâb*, 2/504.

³⁸ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 28/641.

Ebû Eyyûb el-Ensârî, Mahmud b. Lebîd, Muhammed b. Sîrîn, Mücâhid, Ali b. Rabah, Ebû Kabîl Huyey b. Hânî, Abdurrahman b. Şümâse, Şeyban b. Ümeyye, Hilâl b. Abdurrahman, Muhammed b. Ka'b, Hişâm b. Ebî Rukayye ve daha birçok kişi Mesleme'den rivayette bulunmuştur.³⁹

Çokça hadis ezberleyen Mesleme'nin birkaç rivayetini burada zikretmekle iktifa edelim. Ebû Eyyûb el-Ensârî Mesleme'den "Kim bir Müslümanın dünyadaki bir hatasını gizlerse, Allah da onun dünyada ve ahirette bir hatasını gizler. Kim bir kişinin dünyada bir sıkıntısını giderirse, Allah da kıyamet günü onun bir sıkıntısını giderir. Kim de bir kardeşinin ihtiyacını giderirse, Allah azze ve celle onun bir ihtiyacını giderir." hadisini rivayet etti.⁴⁰

Bir diğer rivayet ise Muâviye b. Ebî Süfyân ile ilgilidir. Rivayete göre Mesleme, Rasûlullah'ın Muâviye için "Allahım! Ona kitabı öğret, onu beldelere hâkim kıl ve azabı üzerinden kaldır." buyurduğunu zikreder.⁴¹

1.3. Valilik Öncesi Üstlendiği Görevler

Mesleme'nin Mısır'da valilik yaptığı döneme kadarki hayatı hakkında fazlaca bir malumata kaynaklarda ulaşamadık. Ancak ulaşılan bilgiler içerisinde onun Halife Ömer'in emriyle Benî Fezâre'nin sadakalarını toplamakla görevlendirildiğini görüyoruz.⁴² Bu görevi hangi tarihte aldığına dair bir kayıt söz konusu değildir. Ancak 20/641 senesinden önceki bir zamanda olması muhtemeldir. O sadakaları Benî Fezâre'nin zenginlerinden alıp fakirlerine dağıtmıştır.⁴³

Bir diğer bilgi ise yine Amr b. el-Âs'ın emriyle Mesleme'nin Mısır'da Fustat yakınlarında bir yerleşim yeri olan Balaks'a tavâhîn⁴⁴ görevlisi olarak gönderildiği yönündedir.⁴⁵ Mısır'ın fethi tamamlandıktan sonra Mesleme orada bir süre daha kalmış, kendisine Amr b. el-Âs Camii'nin güneyinde kalacak bir mesken temin etmiştir. Daha sonra ise Mesleme Medine'ye dönmüştür.⁴⁶

Hz. Osman döneminde halifenin destekçilerinden olan Mesleme aynı zamanda onun yakın dostlarından. Mısır'ın fethinden sonra bir süre daha burada kalan Mesleme, Abdullah b. Sa'd'ın valiliği döneminde Medine'ye geri dönmüştür. Bu dönemde o iyi bir Osman taraftarıdır. Öyle ki halifenin şehadetinden

³⁹ İbn Yûnus, *Târîhu ibn Yûnus*, 1/473-474; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/433.

⁴⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/136.

⁴¹ Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, tsz), 19/439; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaeddin, *el-Hasâisü'l-kübrâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, tsz), 2/199.

⁴² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/434.

⁴³ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-kebir* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifü'l-Osmâniyye, tsz), 2/340.

⁴⁴ Tavâhîn (طواحين) kelimesi, aslı Arapça olan "öğütmek" anlamındaki فاطن kelimesinden türemiştir. Bu anlamda "değirmen" anlamına gelen فاطون kelimesinin çoğuludur. Mısır'da değirmen vergisi alındığını ifade eden bir kavramdır. Fakat bu verginin nasıl ve hangi miktarlarda alındığı kaynaklarda geçmemektedir. Bk. Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi* (Manisa: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007), 122.

⁴⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 258; Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, 2/136.

⁴⁶ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 41.

sonra Ensar'dan Hassan b. Sâbit, Ebû Saîd el-Hudrî ve Mesleme b. Muhalled gibi isimler Hz. Ali'ye hiç biat etmediler.⁴⁷ Çünkü Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını istiyorlardı. Vali Kays b. Sa'd halife adına şehirlerden biat almış, sıra Mesleme'nin de meskûn bulunduğu Haribta mevkiine gelmişti. Kays burada minbere çıkarak halifenin mektubuyla halkı biat etmeye çağırıyordu. Burada Hz. Osman destekçisi yaklaşık on bin kişi vardı. Mesleme, 36/656-657 tarihinde Haribta'da bir araya gelen muhalifler arasında bulundu ve Kays b. Sa'd'a biat etmedi. Ancak isyan da etmeyeceğini bildirdi. Haribta halkı hariç Mısır şehirleri Kays'ın valiliğini tanıdılar ve ona biat ettiler. Kays onlara karşı yumuşak bir politika izledi.⁴⁸ Mesleme ve beraberindekilerin bu hareketinden memnun olan Muâviye, Mesleme ile İbn Hudeyc'e mektup göndererek onlara teşekkür etti ve kendilerine çeşitli vaatler de bulundu. Mesleme cevaben niyetlerinin Allah'ın rızası ve Osman'ın intikamını almak olduğunu, başka bir gayelerinin olmadığını ve kendilerine yardım göndermesini Muâviye'den istedi.⁴⁹

Kays b. Sa'd'dan sonra Hz. Ali'nin emriyle Mısır valiliğine getirilen Muhammed b. Ebû Bekir göreve gelir gelmez hem Muâviye'ye hakaret dolu mektuplar yazdı hem de Mısır'daki Osman taraftarlarına çok sert davrandı ve kısa zamanda onların düşmanlığını kazandı. Muâviye'nin emriyle Amr harekete geçti ve Osman taraftarlarından oluşan bir orduyla Mısır'a girdi. Mesleme de bu ordunun komutanlarından biriydi. Amr Fustat yakınlarında Muhammed b. Ebû Bekir'in kuvvetleriyle çarpıştı. Ordusu yenilen Muhammed çareyi kaçmakta buldu. Fakat Muâviye b. Hudeyc tarafından acı bir şekilde hayatına son verildi.⁵⁰ Böylece Mısır Muhammed b. Ebû Bekir'in Safer 658'de öldürülmesiyle Muaviye'ye tabi bir bölge oldu.

Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Mesleme halifeye muhalefet ederek Muâviye destekçisi olarak hareket etti. Bir kısım kaynaklar Mesleme'nin Halife ile Muâviye arasında geçen Sıffin savaşında Muâviye tarafını destekleyen bir komutan olarak yer aldığının bilgisini verir. Zehebî onun Sıffin savaşında Muâviye'nin birlik komutanı olarak savaşta aktif rol aldığını, Filistin askerlerinin başında bulunduğunu haber verir.⁵¹ İbnü'l-Esîr ise onun Sıffin savaşına katılmadığına yönelik rivayetlerin bulunduğunu ifade eder.⁵² Her ne kadar bazı kaynaklar bu bilgileri verseler de onun Sıffin'de nasıl bir rol aldığı hakkında açıklamaya gitmezler.

⁴⁷ Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/342.

⁴⁸ Abdulhalik Bakır, "Kays b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/93.

⁴⁹ Çubukçu, "Mesleme b. Muhalled", 29/319.

⁵⁰ Kindî ve Makdisî Muhammed b. Ebû Bekir'in yakılarak öldürüldüğünü söyler. Bk. Kindî, *Kitâbü'l-Vulât*, 31; Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Târîh*, (Port Saîd: Mektebetü's-Sekâfe, tsz), 5/226.

⁵¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/204; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/243.

⁵² İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 5/168.

1.4. Mısır Fetihlerindeki Etkin Rolü

Hz. Peygamber döneminde kendisi hakkında çokça bir malumat bulamadığımız Mesleme b. Muhalled, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde de tanınan bir kişi değildir. Bu iki dönemin aksine Hz. Ömer'in halifelîği döneminde Mesleme'nin özellikle Mısır bölgesinin fethi sırasında aktif bir rol aldığını görüyoruz.

Fetih harekâtının en sistemli ve verimli yürütüldüğü Halife Hz. Ömer döneminde Mesleme b. Muhalled yirmili yaşlarda gözü pek bir gençtir. İlk İslâm fetihlerinin gerçekleştiği dönemde İslâm'ın Mısır diyarında yayılmasında Mesleme b. Muhalled'in katkısı büyük olmuştur. Bu dönemde büyük başarılarla adından söz ettirmiştir. O, Amr b. el-Âs idaresindeki Mısır üzerine fethine giden orduların içinde aktif bir komutan olarak yer almıştır. Mısır'ın kapısı konumundaki Arîş ile başlayan fetih harekâtı Fermâ, Bülbeys, Babilon, Ümmü Düneyn ve İskenderiye gibi önemli merkezlerin fethiyle devam etmiştir.⁵³ Ümmü Düneyn'in fethinden sonra Amr ve ordusu, Babilon Kalesi'ne dört mil mesafedeki Ayn-u Şems'te fetih hazırlıklarını yapmış ve Babilon Kalesi'ni muhasara etmiştir. Ancak muhasara, Nil'in taşma zamanına rastlaması ve surların sağlamlığı sebebiyle yedi ay kadar uzamıştır.⁵⁴ Bunun üzerine Amr, Halife Ömer'den yardım talep etmiştir. Halife, Zübeyr b. Avvâm'ın komutasında dört bin kişilik bir kuvvetle birlikte Amr'a şu mektubu göndermiştir: "Ben sana dört bin kişilik bir birlik gönderiyorum. Ordudaki her bin asker için bin asker yerine geçecek bir kişi görevlendiriyorum. Bu kişiler Ubâde b. Sâmit, Mikdâd b. Amr, Zübeyr b. Avvâm, ve Mesleme b. Muhalled'dir. Toplam on iki bin kişi oldunuz. Böylesine büyük bir ordu mağlup olmaz."⁵⁵

Destek birliklerinin başında bulunan Zübeyr b. Avvâm ile birlikte diğer iki komutan Ubâde b. Sâmit ile Mikdâd b. Amr'dır. Dördüncü kişinin Mesleme b. Muhalled mi, Hârîce b. Huzâfe mi olduğu ise ihtilafıdır. Fakat kaynaklarımızın çoğunluğu Mesleme'nin ismini ilk dört kişi arasında sayarlarken Hârîce isminde ihtilaf ederler.⁵⁶ Bu dört komutandan birisi olan Mesleme'nin aynı zamanda halife tarafından da bin adam yerine geçecek kişi diye taltif edilmesi onun önemi ve halife nezdindeki değerini de ortaya koymaktadır.

Böylesi bir seferde Mesleme, Mısır orduları genel komutanı Amr b. el-Âs'ın fetih sırasında savaş stratejilerini istişare edip fikirlerine değer verdiği iyi bir savaşçı ve iyi bir komutandı. Savaş idaresinde tecrübeliydi.⁵⁷

Mısır fetihlerinde Mesleme'yi İskenderiye'nin fethi sırasında da görüyoruz. İskenderiye'nin fethi öncesi Amr, harekâtın başarıyla neticelenmesi için takip

⁵³ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 80-81.

⁵⁴ Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/304.

⁵⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 82-83.

⁵⁶ Makrizî, Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir el-Huseynî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998), 1/289.

⁵⁷ Kilâî, *el-İktifâ*, 2/341.

edilmesi gereken yolu Mesleme ile istişare etmiştir. Mesleme sancağın sahâbîlerden komutanlık tecrübesi olan Ubâde b. Sâmit'e verilmesini tavsiye etmiş, Amr da buna uygun hareket etmiştir. Bu savaşta öncü kuvvet komutanlığını da Zübeyr b. Avvâm ile Mesleme b. Muhalled yapmıştır. Nihayet fetih Ubâde b. Sâmit'in başkomutanlığında gerçekleştirilmiştir.⁵⁸

İskenderiye'nin fethi sırasında birtakım dikkat çeken hadiseler de yaşanmıştır. Savaş sırasında bir ara düşman kuvvetlerin yaptığı huruc hareketi şiddetli bir çarpışmaya yol açmıştır. Bizanslılar Müslümanları mübarezeye davet etmiş, teklif üzerine ordu komutanlarından Mesleme öne çıkarak mübarezeye girmiştir. Bu sırada düşman tarafından atından düşürülmüş, yetişen bir atlı yardımıyla öldürülmekten son anda kurtarılmıştır.⁵⁹ Amr, bu olay sebebiyle Mesleme'yi azarlamış, çarpışma sürerken Müslümanlar ani bir baskınla düşmanları kalelerine sığınmaya zorlamıştır. Zaman zaman kale içine girerek çarpıştıkları bile olmuştur. Bir ara kalede Amr'ın da içinde bulunduğu dört Müslüman savaşçı mahsur kalmış, Amr mübarezeye girmek istemiş fakat Mesleme, Amr'ın emîr olması sebebiyle onun başına bir şey gelmesi hâlinde ordunun büyük sıkıntı yaşayacağı endişesini dile getirmiş ve Amr'ı bundan alıkoymuştur. Rumlar mübarezeyi Müslümanların kazanması durumunda kendilerini serbest bırakacaklarını vadetmişler, Müslümanların galip gelmesi üzerine sözlerini tutarak kalenin kapılarını açıp onları serbest bırakmışlardır.⁶⁰

Mısır'ın fethi tamamlandıktan sonra Mesleme orada bir süre daha kalmış, kendisine Amr b. el-Âs Camii'nin güneyinde kalacak bir mesken temin etmiş, daha sonra da o Medine'ye dönmüştür.⁶¹ Bundan sonra Mısır'a tekrar gelişini yaklaşık on beş yıl sürecek olan valilik görevi için olacaktır.

2. Mesleme b. Muhalled'in Valilik Hayatı

Fetihten sonraki Mısır idarî yapısı içerisinde en önemli kurum valiliktir. Fetihinden önce Bizans'ın bir eyaleti olan Mısır, fetih sonrası Fustat'ta meskûn vali tarafından idare edilmiştir. Mısır bölgesinin idarî mekanizması fetihden sonra Hz. Ömer ve Amr b. el-Âs tarafından meydana getirilmiştir. Valiler doğrudan halifeler tarafından görevlendirilmiş ve kendilerine bu görevi verenlere karşı sorumlu olmuşlardır.

Emevîler döneminde Mısır tek elden idare edilmiştir. Ayrıca İfrîkiye bölgesi fethedilinceye kadar bu bölge Mısır valiliğine tayin edilen valilerce idare edilmiştir. Fetihler tamamlanınca bölge Mısır valiliğinden ayrılmış ve doğrudan halifeye bağlı müstakil bir valilik olmuştur.⁶²

Valilerin Mısır'ın fethinden Abdülaziz b. Mervân'a (65-86/684-705) kadar

⁵⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 103.

⁵⁹ Kilâî, *el-İktifâ*, 2/339.

⁶⁰ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 100-102.

⁶¹ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 41.

⁶² Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, 76.

özel bir idare merkezleri yoktu. Bu iş için kendi evlerini kullananlardı. Devlet politikası gereği valilerin tamamı Arap idarecilerden seçilmiştir. İlk vali Mısır fatihi olan Amr b. el-Âs'tır ki, Hz. Ömer tarafından bölgeye fetihten sonra atanmıştır.⁶³ Fetihden sonraki ilk yıllarda idarî yapıda bir görev dağılımı yapıldığına da rastlamıyoruz.⁶⁴

Mısır'ın Halife tarafından atanan valiler eliyle idare edildiğini söylemiştik. Bu doğrultuda Siffin savaşında Muâviye tarafında yer alan Ukbe b. Âmir 44/664 yılında Utbe b. Ebî Süfyân'dan sonra Mısır valisi olarak atandı.⁶⁵ Üç yıl süreyle bu görevi yürüten Ukbe, Muâviye tarafından Rodos Adası üzerine sefere gönderildi. Rodos yolunda valilik görevinden azledildiğini öğrendi ve azlediliş şekline kırılarak Mısır'a yerleşti. Muâviye, Ukbe'nin yerine Mesleme'yi Mısır valisi olarak tayin etti.⁶⁶

Mesleme'nin Ukbe'nin yerine vali olarak tayin edilme şeklini kaynaklar bize haber verir. Rivayetlere göre Mesleme Mısır'a gelmiş ve vali olarak atandığını gizleyerek sözlü olarak bildirmeden idareci koltuğuna oturmuştur. Durumu öğrenen Ukbe, azledildiğini bu şekilde öğrenmiştir.⁶⁷

Çalışmamızın konusu olan Mesleme b. Muhalled, Mısır'ın 10. valisi olup⁶⁸ 47/667 yılında getirildiği valilik görevini yaklaşık 15 yıl 4 ay devam ettirmiştir.⁶⁹ Mesleme'nin valiliği döneminde istikrarlı bir süreç yaşanmıştır. Bu kadar uzun süre hiç vali değişikliğine gidilmemesi, aynı zamanda Emevîler'in bazı dönemlerinde görülen çoğunlukla vergilendirmelerden kaynaklı Kıptî isyanlarının Mesleme'nin valiliği döneminde görülmemesi bu istikrarın en önemli göstergelerindedir. Bu istikrarın temininde halifenin kendisine olan güveni, onun idari kabiliyeti, güzel siyaseti, tasarruflarında isabetli olması, Mısır'ın ekonomik ve siyasi canlılığı ile fikir ve kültür alanındaki hareketliliği etkili olmuştur.⁷⁰ Mesleme'den sonra Mısır'da Saîd b. Yezîd vali olmuştur.⁷¹

Mesleme döneminde Mısır'da idari işler Dîvânü'l-Cünd,⁷² Dîvânü'l-Harâc,⁷³

⁶³ Suyûtî, *Husnû'l-muhâdara*, 1/578.

⁶⁴ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 55.

⁶⁵ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 1/128.

⁶⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/17; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 1/127.

⁶⁷ Kindî, *Kitâbü'l-Vulât*, 31.

⁶⁸ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Sahîh ve zaîf târihu't-Taberî*, thk. Muhammed b. Tâhir el-Berzencî (Beyrut: Dâr-u İbn Kesîr, 1428/2007), 4/22.

⁶⁹ Makrizî, *Hita*, 2/95; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 1/136.

⁷⁰ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 45.

⁷¹ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 1/136.

⁷² Esaslarını Hz. Ömer'in koyduğu, askerlerin isimlerinin muhafaza edildiği, atiyyelerinin ve maaşlarının belirlendiği dîvândı. Sonraları bu dîvânın fonksiyonu değişti. Mesleme döneminde bu dîvânın başında Antonas isminde bir Kıptî vardı. Her kabilenin başına Arap kabilelerinden bir kişi getirildi ve bu kişiler her sabah kabileden yeni dünyaya gelen olup olmadığını, misafir bulunup bulunmadığını sorarlardı. Mesleme de dîvâna kayıtlı olanlara ve ailelerine atiyyelerini ve erzaklarını verirdi. Bk. Makrizî, *Hita*, 1/149.

⁷³ Dîvân ilk dönemlerde Kıptçe olarak tutuluyordu. Vali Abdullah b. Abdülmelik (86-90/705-709) döneminde Arapça'ya çevrildi. Velid b. Abdülmelik'in (86-96/705-714) hilafetinde hicri 87 yılında Antonas dîvân görevinden alındı. Dîvânın gelirleri çoktu. Bunlar zekat, cizye, haraç, öşür, savaşların ganimetlerinden ayrılan pay, çeşitli isimlerle sonradan çıkmış vergiler ki, Meks, *ikta*, →

Dîvânü'r-Resâil⁷⁴ ve Dîvânü'l-Berîd⁷⁵ olmak üzere başlıca dört dîvânda yürütülüyordu.⁷⁶

Valinin yöneticilik görevinin yanında imamlık yapmak,⁷⁷ görev verilirse vergileri toplamak, ordu komutanlığı, halife değişikliğinde yeni halife için biat almak, bayındırlık faaliyetleri yapmak, çıkan isyanları bastırmak, Mısır'a göç eden kabilelerin iskânını planlamak şeklinde sıralayabileceğimiz birtakım görevleri de vardı.⁷⁸

Mısır valilerinin kendilerine bağlı olarak bazı idari görevlere tayinler yapma yetkileri de vardı. Zikredilen dîvân ve görevlerin yanısıra idarî teşkilatta işleyişin sağlanması için başka kurumlar da kendini gösterir. Valilerin şurta âmili, bazen haraç âmili, beytü'l-mâl âmili, meks âmili,⁷⁹ tavâhîn âmili, kadı,⁸⁰ kasas görevlisi,⁸¹ ordu komutanı, namazları kıldırarak imam, Fustat'tan ayrılacağına yerine vekil bırakma, sahil şehirlerine murâbit tayini ve halife adına biat alma gibi yetkilerinin olduğunu görmekteyiz.⁸²

Halife tarafından Mısır'daki bazı valilerin coğrafî açıdan görev ve yetkilerinin sınırları genişletilmiş, bazı valiler Mısır'ın yanında İfrîkiye valiliği görevini de üstlenmişlerdir. Mesleme b. Muhalled de bu şekilde görev yapmıştır.⁸³ Bu dönem içinde fetihler devam ettiğinden dolayı genelde bölgeye atanan valiler, validen çok İfrîkiye fethine görevlendirilen bir ordu komutanı vasfını taşımakta ve çoğunlukla bu görev için de halifeler tarafından atanmaktaydılar.⁸⁴

Mesleme kurumların işleyişine çok önem verdi ve ehil olan kişileri bu gö-

→ →

gemilerden 1/10'luk vergi, madenlerden, meralardan alınan vergiler gibi. Bk. Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 56.

⁷⁴ Müslümanlar'da ihdas edilen ilk dîvândır. İlk örneği Allah Rasûlü'nün kralları, idareci ve valileri İslâm'a çağırın davet mektuplarında görülür. Bk. Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 57.

⁷⁵ Başkentle diğer yerler arasında özellikle siyasi, askerî ve iktisadî konularda bilgi nakli yapan dîvândır. Bk. Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 58.

⁷⁶ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 55-58.

⁷⁷ Vali Mesleme görevde bulunduğu sürece Fustat'ta imameti yerine getirmiş, şehirlerin idarecilerini de gerek Cuma namazları gerekse beş vakit namaz için imamete vekil tayin etmiştir. Bk. Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 142.

⁷⁸ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, 81.

⁷⁹ Sınırlardan girişi yapılan ya da pazarlarda satılan belli miktardaki ticaret mallarından alınan belli miktardaki vergilere meks denir. Bk. Cengiz Kallek, "Meks", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/583-584.

⁸⁰ Mesleme, Mısır'a kadıyı kendisi atamış ve kadılığı, şurta âmilliği ile birlikte Âbis b. Saîd'e vermiştir. Bk. Kindî, *Kitâbü'l-Vulât*, 39.

⁸¹ Halk hikayecisi anlamına gelen bir kavramdır. Muâviye, vâizlik ve kadılık görevlerini aynı kişiye vermiş ve Mısır'da ilk kasas görevlisi olarak Süleym b. İtr et-Tûcibî'yi kadı tayin etmiştir. Bk. İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 259.

⁸² Mesleme 60/680 yılında İskenderiye'ye gittiğinde Âbis b. Saîd'i Mısır'da vekil olarak bıraktı. Aynı yıl Recep ayında Muâviye ölünce Yezîd b. Muâviye gönderdiği bir mektupla onu Mısır ve İfrîkiye valiliğinde bırakarak kendisi adına biat almasını istedi. Mesleme bu görevi Âbis b. Saîd'e verdi. Kendisine sadece Abdullah b. Amr direndi. Daha sonra Âbis Abdullah'ın evini yakmakla tehdit ederek biat etmesini sağladı. Mesleme İskenderiye'den döndüğü zaman 61/681 yılında kazâ ve şurta görevlerinin başına Âbis'i getirdi. Bk. Kindî, *Kitâbü'l-Vulât*, 33; Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/243; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 1/133.

⁸³ Kindî, *Kitâbü'l-Vulât*, 36.

⁸⁴ Örnek uygulama için Bk. İbnü'l-İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merâkeşî, *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbârî'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983), 1/21-23.

revlere getirdi. Valilikten sonra en önemli kurum olan şurta âmilliğine Sâib b. Hişam el-Âmirî'yi getirmiş, bir süre sonra onu azlederek⁸⁵ Âbis b. Saîd'e görev vermiştir. ⁸⁶ Âbis şurta görevinin yanında kadılık görevini de ifa etmiştir. Şurta âmili, vali başşehirden ayrıldığı zaman onun yerine vekalet ederdi. Nitekim Mesleme 60/680 tarihinde İskenderiye'ye gittiğinde Âbis, Fustat'ta Mesleme'ye vekalet etmiştir.⁸⁷

Mesleme orduya da ehemmiyet vermiş, kara ve deniz birliklerini daima güçlü tutmaya özen göstermiştir. Çünkü düşman tehlikesi her daim söz konusudur. Mesleme'nin valiliği döneminde Rumlar, 53/673 senesinde Bürüllüs'e girmiş ve burada şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır. O gün Amr b. el-Âs'ın azadlısı Verdân, İyad b. Sa'lebe el-Belevî ve Ebû Rukayye Amr b. Kays el-Lahmî ve daha birçok kişi çarpışmalarda şehit olmuştur.⁸⁸ Bizanslıların sebep olduğu bu tehlike, Mesleme'yi deniz filosunu güçlendirmek için gemi inşasına önem vermeye yöneltmiştir. Bu doğrultuda Ravzâ Adası'nda⁸⁹ 54/674 senesinde gemi tersanesi kurulmuştur.⁹⁰

Mesleme, hilafet makamının fetih politikalarına destek vermekten de geri kalmamıştır. Öyle ki Halife Muâviye'nin ülkede siyasi istikrarı sağlayınca, farklı kollardan fetih harekâtına girişmesinde ve yine Kostantiniye üzerine icra edilen 49/669 senesindeki kuşatmada Mesleme'nin teşviki ve üstlendiği rol asla yadsınmaz.⁹¹

Mesleme ilim, adalet ve cihad yönüyle valilerin en hayırlılarından birisi olarak zikredilmiştir.⁹² İdareciliği sırasında sadece Müslüman tebaaya değil gayrimüslimlere de hoşgörülle ve hakkaniyetle yaklaşmış, böylece muhataplarının takdirini kazanmıştır. Mısır'da yaşayan Kıptîlere engin din hürriyeti tesis etmiş, fetihten sonra yapılan anlaşmalar uyarınca onların kilise yapma imkanları yokken yeni kilise yapmalarına izin vermiş ve bu konuda onlara destek olmuştur. Mesleme Kıptîlere Fustat'ta yeni bir kilise inşası için izin verdiği bir kısım asker ve bürokrat bu duruma itiraz etmişler ancak Mesleme kilisenin Müslümanların yaşadıkları bölgenin dışında yapıldığını söyleyerek verdiği karardan vazgeçmemiştir.⁹³

⁸⁵ İbn Hacer, Sâib'in söylediği "Kadı, emîrin kapısına gitmez, bilakis emîr kadının kapısına gitmeli." sözünün Mesleme tarafından Sâib'in azline sebep olduğunu ifade eder. Bk. İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Raf'u'l-Isr an kudâtı Mısır*. thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1998),160.

⁸⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 261; Kindî, *Kitâbü'l-Vulât*, 32.

⁸⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 261.

⁸⁸ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, 32; Makrizî, *Hıtat*, 2/9; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 1/133.

⁸⁹ Ravzâ Adası Nil'in ortasında, Babilon Kalesinin batısındadır. Bk. Abdüşşâfi', Muhammed Abdüllatif, *es-Sîre-tü'n-Nebeviyye ve't-târîhu'l-İslâmî* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 1428), 242.

⁹⁰ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 70.

⁹¹ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, 1/134.

⁹² İskenderî, Ömer, *Târîhu Mısır ile'l-fethi'l-Usmânî* (Mısır: Matbaatü'l-Meârif, 1920), 180.

⁹³ Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 175; Ayrıca Makrizî *Hıtat* adlı eserinde bu kilisede görev yapan rahiplerin isimlerini ve ne kadar görev yaptıklarını liste halinde verir. Bk. Makrizî, *Hıtat*, 4/408.

Topluluklara tanınan hürriyet ortamı İslâm'a ve Arapça'ya olan ilgiyi artırmış, insanların İslâm toplumunun bir parçası olmalarını kolaylaştırmıştır.

2.1. Mısır'da İzlediği Ekonomi Politikası

Ekonomik güç her devlette olduğu gibi Mısır'da da istikrar ve emniyet için en temel dinamiklerden biri olmuştur. Mısır İslâm fetihlerinden önce Bizans'ın tahıl ambarı konumunda ekonomik olarak zengin ve müreffeh bir bölgediydi. Ancak idarecilerin halk arasında ayrımcı uygulamaları ve aşırı vergiler halkta huzursuzluğa sebep oluyordu. Fetihten sonra da halktan vergi alınmaya devam edildi. Fakat önceki döneme göre hem daha az vergi tahsil edildi hem de vergi alınırken insanların gücü nispetinde olmasına özen gösterildi. Devletin başlıca gelir kaynakları fey,⁹⁴ humus⁹⁵ ve zekât vergileriydi. Vergilerin toplanmasında ilk dönemde Hz. Ömer tarafından konulan kurallar genellikle geçerli oldu. Ancak bu vergilerin miktarı, toplanması ve harcama yerlerinde zaman zaman değişikliğe gidildi. Yukarıda zikredilen gelir kaynaklarının dışında kısmî de olsa devletin gelir elde ettiği başka alanlar da söz konusuydu.

Ziraat Mısır'da iktisadî hayatın temeli olup Nil'e dayanır. Mesleme'nin valiliği döneminde Nil'den tam olarak istifade etmek ve taşkınlardan korunmak için Nil üzerine nilometreler ve köprüler yapılmış, kanallar açılmıştır. Mesleme halkın ziraatten istifadesi için yaptığı çalışmalarda cömert davranmış, fazlalık ürünleri de hilafet merkezine göndermiştir.⁹⁶

Mısır idaresinin en önemli gelir kaynağı hiç şüphesiz toplanan vergilerdir. Muhammed b. Ebû Bekir, Ukbe b. Âmir, Mesleme b. Muhalled gibi birçok valiye, görevleri süresince haraç toplama vazifesinin bizzat kendilerine verildiğini görüyoruz.⁹⁷ Amr döneminde Mısır haracı iki milyon dinardı. Abdullah b. Sa'd döneminde dört milyon dinara çıktı. Kaynaklar Mesleme döneminde ne kadar vergi toplandığının bilgisini bize vermezler. Ancak gerekli harcamaların yapılmasından ve Hicaz bölgesine bir miktar buğday ayırdıktan sonra hilafet merkezine gönderilen fazlalık altı yüz bin dinarlık miktardan bahsederler.⁹⁸

Mesleme'nin gönderdiği miktarın önemini ortaya koyabilmek için şartların doğru değerlendirilmesi önemlidir. Mesleme halkın refahını, istikrarını, huzurunu her şeyin üstünde tutmuştur. Vali Mesleme başkente kendisinden önceki ve sonraki valilerden daha az vergi göndermiştir. Fakat bu acziyet veya idarede bir hile anlamı taşımaz. Bu Mesleme'nin Mısır'daki siyasetiyle alakalıdır. Zira onun

⁹⁴ Gayrimüslimlerden kişi başına alınan cizye, fetihten sonra sahiplerinin elinde bırakılan topraklardan alınan haraç, barış yoluyla elde edilen topraklara konulan vergi, tüccarlardan alınan uşûr vergileri. Bk. İsmail Yiğit, "Emevîler (Siyasî Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/87-104.

⁹⁵ Ganimetlerden devlete ayrılan beşte birlik pay. Bk. Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî. *el-Harâc*. thk. Tâhâ Abdür-raûf Sa'd - Sa'd Hasen Muhammed (Kâhire: el-Matbaatü's-Selefiyye, tsz), 84.

⁹⁶ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 76.

⁹⁷ Kindî, *Kitâbü'l-Vulât*, 28-36.

⁹⁸ Yiğit, "Emevîler", 11/102.

halktan çokça para toplamak gibi bir derdi yoktu. O ordunun ihtiyaçlarını karşılamak ve ziraat, sanayii, ticaret gibi alanların canlılık kazanması için uğraştı. Nil Nehri'nin ıslahı, köprüler ve kanalların yapımı için harcama yaptı. Mescidlerin inşasına ve yenilenmesine de para harcadı. Mesleme, halifeye sabit ve belli bir miktarı değil, Mısır'ın ihtiyacı için kullanılan paranın dışında kalan miktarı gönderiyordu.

Müslümanların bölgeyi fethi dönemlerinde Mısır topraklarında bina yapımı, kâğıt, cam, dokuma, deri imalatı, ağaç işleri, gemi imalatı, süs eşyaları, zeytinyağı, koku, ipek, demir imalatı yaygındı. Bu sektörler fetihten sonra da devam etti.⁹⁹ Bunlar halkın geçim kaynaklarındandı. Aynı zamanda bu ürünler diğer coğrafyalara satışıyla gelir getiren kalemlerdi. Uluslararası insan hareketliliği söz konusuydu.¹⁰⁰ Özellikle İskenderiye limanı uluslararası ticaretin kalbi mesabesindeydi ki başka devletlerle ticarî ilişkilerin merkezi konumundaydı.¹⁰¹

Emeviler döneminde Mısır bölgesinde sanayiye önem verilmiş, ağaç, cam, mermer, altın işlemeciliği, dokuma ve gemi imalatı gibi birçok alanda çalışma yapılmıştır. Bu alanlardan en önemlisi gemi imalatıdır. Çünkü o dönemde en büyük düşman olan Bizans'ın Orta Akdeniz'de büyük bir deniz filosu vardı. Bu filo Şam ve Mısır gibi sahil bölgelerini tehdit ediyordu. Emeviler döneminde Vali Mesleme b. Muhalled, kara ve deniz birliklerini kuvvetlendirerek çoğu zaman İskenderiye'de kaldı.¹⁰² Fetihden sonra Mısır'da ilk gemi inşası daha öncede geçtiği gibi Ravzâ adasında Mesleme'nin valiliği zamanındadır.¹⁰³

Mesleme'nin Mısır valiliği dönemine ait bir rivayette, Mısır'da dîvâna kırk bin kişinin kayıtlı olduğu ve bunlardan dört bininin iki yüzer dinar senelik atıyye aldığı zikredilmektedir. Bu rivayette ayrıca, Muâviye'nin bir uygulamasına da değinilmektedir. Buna göre Muâviye Mısır'daki kabilelerin her birinden bir kişiyi görevlendirmekte, o görevliler de her sabah kabilelerine gidip yeni doğan veya kabilelerine misafir olarak gelenlerin olup olmadığını soruşturmakta ve eğer böyle bir durum varsa, onları da dîvâna kaydetmekte sonra da onların atıyyelerini ve rızıklarını temin etmekteydi.¹⁰⁴

Mısır'da bir dönem tavâhîn âmilliği görevinde bulunan Mesleme valilik yaptığı dönemde Ruveyfi' b. Sâbit'e meks âmilliği görevini teklif etti. O ise, "Ben Rasûl'ün meks sorumlusu ateştedir." dediğini işittim diye cevap vererek görevi

⁹⁹ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 79.

¹⁰⁰ Kaynaklarda başka ülkelerle birtakım ilişkilerin varolduğuna dair anlatımlar söz konusudur. Rivayete göre Eslem Ebû İmran Eslem et-Tûcibî'nin nakline göre Mesleme b. Muhalled kendisini Habeş emirine göndermiş ve oraya vardığında Allah Rasûlü'nün arkadaşlarından Hübeyb b. Mugaffel el-Gifârî'yi ve Muhammed b. Ulbe el-Kureşî'yi orada görmüştür. Fakat bu ilişkinin neyi kapsadığı ve bu kişilerin hangi maksatla burada buldukları hakkında bilgi mevcut değildir. Siyasî veya ticarî gayelerle bulunmaları muhtemeldir. Bk. İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 317.

¹⁰¹ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, 9.

¹⁰² Sa'd Zağlûl, "Müctemeu'l-İskenderiyye 'abre'l-'usûr" (Mısır, tsz), 259.

¹⁰³ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 82.

¹⁰⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 102; Makrizî, *Hitat*, 1/94.

kabul etmedi.¹⁰⁵ Kaynaklarda meks ve tavâhîn âmîllîği hakkında fazlaca bilgi söz konusu değildir.¹⁰⁶

2.2. Bayındırlık Çalışmaları

Mısır'ın fethiyle birlikte bir kısım şehirlerin daha önce sahip olduğu özellikleri devam ettirilmiş, yeni yapılaşmalara fazlaca gidilmemiştir. Müslümanlar çoğunlukla âtil durumda olan binaları kullanmışlardır. Ancak Fustat gibi bazı şehirler de temelden planlanarak kurulmuştur. Bu doğrultuda Fustat şehri Amr b. el-Âs tarafından 22/643 tarihinde kurulmuştur. Şehirde Amr b. el-Âs Camii, idare binası ve Amr'ın on beş bin civarındaki askeri için yerleşim yerleri planlanmıştır.¹⁰⁷ Zamanla Fustat sadece Mısır'ın değil İslâm coğrafyasının en önemli medeniyet merkezlerinden birisi olmuştur. Mesleme de Fustat şehrinde mescide yakın bir yerde kendisi için bir ev inşa ederek buraya yerleşmiştir.¹⁰⁸

Mısır fatihi Amr b. el-Âs birinci İskenderiye kuşatmasından dönünce daha önce ordugâhın kurulduğu yerde bir cami yapılmasını emretmiştir. Fustat'ta yapılan bu ilk mescid Amr'ın kendi adıyla yaptırdığı mesciddir. İslâmiyet'in ilk dinî yapılarından olan bu yapı basit bir mimariye sahipti. Zamanla bu mescid insanların ihtiyacına cevap veremez oldu. Halk Vali Mesleme'ye durumdan şikayetçi olunca Mesleme bu hususu Halife'ye mektupla bildirdi. Halife Muâviye'nin emriyle Vali Mesleme, 53/673 yılında ilk camiyi yıktırarak doğu ve kuzey tarafına daha geniş olacak şekilde yeni bir cami yaptırmıştır.¹⁰⁹ Ayrıca İskenderiye Deniz Feneri'nden esinlenerek¹¹⁰ bu caminin dört köşesine dört minare ilâve ettirmiştir. Bunların İslâm cami mimarisinde ilk minareler olduğu kabul edilmektedir.¹¹¹ Daha sonra bu minare örnekleri Kayrean mescidinde ve Endülüs İşbiliye Camii'nde bina edilmiştir.¹¹²

Mesleme ayrıca yeni inşa edilen tüm mescitlere minare yapılmasını emretti ve minarelerin üstüne ismini nakşettirdi.¹¹³ Fustat'taki mescidin kuzey yönünde geniş bir meydan tahsis etti. Mescidin çatısını ve duvarlarını süsledi. Öncesinde ince kumla kaplı olan zemine hasır serdirdi.¹¹⁴

¹⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, "Müsned", 28/211.

¹⁰⁶ Bk. İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 258; Suyûti, *Husnü'l-muhâdara*, 2/136.

¹⁰⁷ Eymen Fuâd Seyyid, "Kâhire (Kuruluşu ve Osmanlı Öncesi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İs-tanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/173-175.

¹⁰⁸ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 143.

¹⁰⁹ Makrizî, *Hitat*, 4/8.

¹¹⁰ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, 3/1398.

¹¹¹ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, 3/1398; Semavi Eyice, "Amr b. Âs Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/81.

¹¹² Sa'd Zağlûl, "el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye", *Târîhu'l-Medîne mine'l-fethi'l-Arabî ile'l-asri'l-Fâtîmî*, (İsken-deriye, 1963), 101.

¹¹³ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 158 ; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 1/68. Mesleme'nin mescitlere minare yapmasıyla ilgili ayrıntılı bilgiler de söz konusudur. Rivayete göre Mesleme Amr b. el-Âs Camii'nde itikafa girmiş, yüksek çan seslerinden rahatsız olmuş ve baş müezzin Şurahbil b. Âmir'i çağırarak minarelerin yapımını emretmiş, ezan vakti çan çalınmasını da yasaklamıştır. Bk. Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, 2/144.

¹¹⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 1/68.

Ayrıca Müezzinler önemli günlerde özellikle sabah ve yatsı namazlarından önce, cuma ve bayram gecelerinde minareden tesbihatta bulunurlar, cuma ezanından evvel salâ okurlardı. Bu âdet ilk defa Mısır'da Mesleme'nin valiliği sırasında Amr b. Âs Camii'nde uygulandı. Daha sonra bu uygulama Kur'ân-ı Kerîm tilâveti, kaside, dua ve ilâhiler de ilâve edilerek bütün İslâm dünyasında yaygınlaştı.¹¹⁵

2.3. Mağrib Fetihlerindeki Rolü

Mesleme b. Muhalled'in valiliği döneminde Mısır ordularının İslâm fütuhâtında çok önemli bir rolü vardır. Çünkü Mısır'a vali olarak atanan kişiler aynı zamanda İfrîkiye valisi olarak bölgenin fethine memur idiler. Bu bağlamda Mesleme, Mağrib ve İfrîkiye¹¹⁶ üzerine karadan ve denizden seferler düzenlemiştir.¹¹⁷

Mağrib'de Bizanslılar, Afrikalılar ve Berberîler'den oluşan bir yapı söz konusudur. Bizanslılar genellikle hükmeden taraf olmuşken, Afrikalılar ziraat ve işçilikle uğraşan idarecilere itaatkâr topluluklardır. Berberîler ise Mağrib'in aslî unsurlarıdır.¹¹⁸

Aslında Kuzey Afrika fetihleri Hz. Osman döneminde Abdullah b. Sa'd ile başlamıştır. Hz. Osman'ın şehadetinden sonra bir süre inkıtaya uğrayan Kuzey Afrika fetihleri Muâviye'nin Emevîler'in ilk devlet başkanı olmasıyla birlikte Muâviye b. Hudeyc eliyle yeniden başlamıştır.¹¹⁹

Mesleme Mağrib bölgesinin fethine çok önem verdi. Bu gayeyle birçok görevlendirme de bulundu. Hâlid b. Sâbit el-Fehmî'yi Mağrib'e, Muâviye b. Hudeyc'i Celûlâ'ya, Hassân b. Nu'mân'ı ise İfrîkiye'yi fethetme görevlendirdi.¹²⁰ Mağrib'de fetihle görevlendirilmiş olan Ukbe b. Nâfi'i 51/671'de azlederek yerine Ebu'l-Muhâcir Dînâr'ı tayin etti.¹²¹ Mesleme döneminde en çok dikkat çeken olaylardan birisi de Ukbe b. Nâfi'in 55/675'de görevinden azledilmesi olmuştur.¹²²

Başarılı bir şekilde fetih harekâtını sürdürürken Vali Mesleme tarafından Ukbe'nin azledilmesiyle ilgili farklı iddialar söz konusudur. Kimi müellif Mesleme'nin Ebu'l-Muhâcir'in Allah'a olan takvası ve güzel ahlâkını tercih ettiğini iddia eder.¹²³ Kimi müellif ise Mesleme'nin, Mağrib'in hazinelerine göz dik-

¹¹⁵ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Müezzin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/492.

¹¹⁶ Bazı araştırmacılar Mağrib ve İfrîkiye lafızlarını eş anlamlı olarak kullanmışlardır. Bk. Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, 151.

¹¹⁷ Zirikî, *el-A'lâm*, 7/224.

¹¹⁸ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 149-150.

¹¹⁹ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, 141.

¹²⁰ Çubukçu, "Mesleme b. Muhalled", 29/319.

¹²¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 224.

¹²² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/470; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede-i ve'l-haber fî eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 4/237; Hasan, *İslâm Tarihi*, 1/357.

¹²³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/472.

tiğine yönelik iddialar ortaya koyar. Halbuki bu Mesleme'nin siyaseti gereği olmayacak bir şeydir. Başka bir iddia ise Mesleme'nin sadece Ebu'l-Muhâcir'e sevgi duyduğu, onu kendi ailesinden biri gibi kabul ettiği ve bu görevi ona vermek istediği için Ukbe'yi azlettiği yönündedir.¹²⁴

Bir diğer iddia ise, Ukbe'nin Kuzey Afrika fetihlerinde izlediği politikanın çok sert olduğu ve bunun değişmesinin zaruret olduğu, Berberîlerin İslâm'a topyekün girmesi için politika değişikliğine gidilmesi gerektiği yönündeki iddiadır ki Ebu'l-Muhâcir'in döneminde yaşananlar bu iddiayı destekler mahiyettedir. Ebu'l-Muhâcir, Mesleme'nin en güvendiği yardımcılarındandır. Mesleme'nin Ukbe b. Nâfi'e karşı kötü niyetli olduğuna dair iddia da doğru değildir. Çünkü Ukbe 50/670 yılının başlarında vali olmuş, 55/675'de ise azledilmişti. Yani Ukbe, Mesleme'nin valiliğinde beş seneden fazla süre görevine devam etmişti. Eğer Vali, Ukbe hakkında kötü düşüncelere sahip olsaydı, 50/670 yılında onu Mağrib görevinden azlederdi. Aynı şekilde Mesleme, Ebu'l-Muhâcir'i görevlendirdiğinde Ukbe'nin güzel hasletlerini saymayı ihmal etmemiştir.¹²⁵

Mesleme, Ukbe'yi güzellikle görevinden alması yönünde tenbihte bulunarak Ebu'l-Muhâcir'i görevlendirmiştir. Ancak o, Ukbe'yi zincirleyerek hapse atmıştır. Ardından Ukbe'nin kurduğu Kayrevân şehrini tahrib etmiştir.¹²⁶

Ebu'l-Muhâcir, yedi yıllık valiliği döneminde Kartaca ve Tunus bölgelerini fethetti. Ayrıca Sicilya ve Korsika gibi yerlere düzenlediği seferlerle denizden gelebilecek Bizans donanmasının saldırılarını durdurmaya çalıştı.¹²⁷

Ukbe'nin ikinci İfrîkiye valiliği 1. Yezîd zamanında 62/681-682 yıllarında gerçekleşmiş ve doğrudan halifeye bağlı olmuştur. Ukbe, Vali Mesleme ile valilikten azledilmesi konusunu görüşmüştür. Valinin Ebu'l-Muhâcir'in yaptıklarından dolayı özür dilediği ve sonrasında İfrîkiye'ye geçtiği nakledilir.¹²⁸

Ukbe b. Nâfi' Berberîler'den oluşan bir ordu oluşturarak bölgedeki fetihlerinde kullandı. Ancak Ukbe'nin azliyle görünüşte Müslüman olan Berberî lideri Küseyle b. Lemzem isyan ederek ayaklandı ve üzerine ordu gönderilerek esir

¹²⁴ İbnü'l-İzârî Mesleme'nin Ukbe'yi azledip yerine Ebu'l-Muhâcir'i görevlendirmesine sebep olarak Mesleme'nin "Ebu'l-Muhâcir aile halkımızdan biri gibidir. Biz onu severiz." sözünü nakleder. Bk. İbnü'l-İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/21-22.

¹²⁵ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 173-175.

¹²⁶ Ebu'l-Muhâcir'in Ukbe'ye kötü davrandığını öğrenen Muâviye, ona bir mektup yazarak Ukbe'nin hemen serbest bırakılmasını emretmiştir. O da denileni yapmıştır. Ukbe serbest kalınca hemen Muâviye'nin yanına gitmiş ve ona; İfrîkiye'de yaptığı güzel icraatları anlatmış, ancak Mesleme'nin, kölesini İfrîkiye'ye tayin ettiğini ve onun kendisini çok kötü bir şekilde azlettiğini söylemiştir. Muâviye Ukbe'ye; Mesleme'nin mazlum Halife Osman'ın yanında yer aldığını, çok sıkıntılar çektiğini hatırlatmış ve Ukbe'den özür dilemiştir. Sonra da ona, görevine tekrar döneceğine dair söz vermiştir. Ancak Muâviye 680'de ölmüş ve Ukbe'nin tayini yapılmamıştır. Yeni halife Yezîd ise yaşananları bildiği için önce Mesleme'den İfrîkiye valiliğini almış, sonra da Ebu'l-Muhâcir'i 682'de İfrîkiye orduları komutanlığından azlederek yerine Ukbe'yi tayin etmiş ve İfrîkiye'yi Mısır'a değil, doğrudan hilâfet merkezine bağlamıştır. Bk. İbnü'l-İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/21-22.

¹²⁷ Özkuyumcu, "İfrîkiye", 21/515.

¹²⁸ Nadir Özkuyumcu, "Ukbe b. Nâfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/65.

alındı. Ukbe, Yezîd b. Muâviye tarafından 62/682'de ikinci kez vali tayin edildiğinde Küseyle'ye sert muamele etti. Küseyle, Ukbe'nin elinden kaçtı ve kurduğu pusu ile Ukbe ve 300 kişilik birliğini 63/683'de yok etti.¹²⁹

Mesleme döneminde tüm hızıyla devam eden Mağrib fetihleri onun vefatıyla bir süre yavaşlama evresine girdi.¹³⁰

3. Mesleme b. Muhalled'in Vefatı

Kaynaklarda Mesleme'nin nerede vefat ettiği ve nereye defnedildiği ile ilgili de farklı rivayetler mevcuttur. Müellifler onun 62/682 tarihinde vefat ettiğinde hemfikirlerdir.¹³¹ Kindî biraz daha ayrıntıya girerek "62 yılının Recep ayının bitmesine beş gün kala öldü." der.¹³² Nerede öldüğü hakkında genel kanaat Mısır valiliği görevini yürütürken İskenderiye'de öldüğü yönündedir.¹³³ Bunun yanısıra ömrünün sonlarına doğru Medine'ye geldiğini ve burada vefat ettiğini söyleyenler de vardır.¹³⁴ Ağırlık kazanan görüş, ilk görüştür. Müelliflerin bir kısmının "Medine'de vefat etti." diye ifade etmeleri, onun Mısır'ın fethinden bir süre sonra Medine'ye dönmesi üzerine, Medine'ye dönüş zamanını karıştırma ihtimalleri sebebiyledir.

Mısır'da el-Mezbehü'l-Cemel diye bilinen bir yer olduğu, orada salih bir kimsenin kabrinin bulunduğu ve kabirde medfun kişinin isminin de Mesleme b. Muhalled olduğu da gelen rivayetler arasındadır.¹³⁵

Sonuç

Müslüman fatihler İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren dinlerini daha uzak diyarlara ulaştırmak için birtakım fetihlerde bulunmuşlardır. Özellikle Hz. Peygamber'in eğitiminden geçmiş olan sahâbîler bu uğurda tüm varlıklarını ortaya koymuşlar, İslâm'ı hâkim kılmak için seferber olmuşlardır. Bu anlamda kapsamlı ve planlı bir fetih politikasının yürütüldüğü Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Mısır, İslâm toprakları arasında yerini almıştır.

Allah Rasûlü'nün (as) Medine'ye hicretinden kısa bir süre önce dünyaya gelen ve Allah Rasûlü (as) vefat ettiğinde on dört yaşında bir sahâbî olan Mesleme b. Muhalled, Medineli Hazrec kabilesine mensuptur. Mesleme'nin çocukluğu hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi söz konusu değildir. Mesleme'yi tarih sahnesinde Mısır fetihlerinde üstlendiği rollerle ve Mısır'da yaklaşık on beş yıl yaptığı valilik görevi ile görebiliyoruz.

¹²⁹ Ahmet Kavas, "Libya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/177.

¹³⁰ Mahrûs, *Mesleme b. Muhalled*, 190.

¹³¹ İbn Abdilber, *el-İstiâb*, 3/1398; İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 6/92.

¹³² Kindî, *Kitâbü'l-Vulât*, 33.

¹³³ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus*, 1/474; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, 33; İbn Abdilber, *el-İstiâb*, 3/1398; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/244; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 1/136.

¹³⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/92; Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, 1/236.

¹³⁵ Sehâvî, Nureddin Ali b. Ahmed b. Ömer, *Tuhfetü'l-ahbâb ve buğyetu't-tullâb* (Kâhire: Mektebetü'l-Külîyyâtî'l-Ezheriyye, 1986), 128.

Mesleme küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim almış, ilmi ve ahlâkiyla temayüz etmiş, hadis hıfzının yanında özellikle hatasız bir şekilde icra ettiği Kur'ân-ı Kerim tilaveti ile Kur'ân'a olan vukûfiyetini ortaya koymuş ve çevresindekilerin dikkatlerini üzerine çekmiştir. Sahip olduğu bu özellikleri ömür boyu devam ettirmiş, valilik görevi sırasında da bu ahlâki ile insanlara güzel muamelede bulunmuştur.

Hiz. Ömer'le birlikte Mısır tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. Fetih sırasında Amr b. el-Âs'ın en önemli komutanlarından birisi olan Mesleme, Amr'ın istişare heyeti içerisinde yer almıştır. Zafere ulaşmak için canını ortaya koymaktan da çekinmemiştir.

İyi bir Hiz. Osman taraftarı olan Mesleme, Hiz. Ali'nin halifeliliği sırasında Muâviye tarafında yer almış, Hiz. Ali'nin valilerine biat etmemiş, ancak isyanda da bulunmamıştır. Sıffin savaşına katılıp katılmadığı ihtilafıdır. Muâviye Hiz. Ali ile yaptığı mücadelede başarılı olunca bir süre sonra Mısır'da en önemli idari görev olan valilik koltuğuna oturmuştur. Mısır'da ve Mağrib'de yaklaşık on beş yıl valilik yapmıştır.

Mesleme valiliği döneminde devlet işleyişinin sağlıklı yürütülebilmesi için kurumlara gereken önemi vermiş, görevlileri liyakat sahibi kişilerden seçmiştir. Onun döneminde kaynaklarımıza yansıyan bir isyanın bulunmayışı devletin kurumlarıyla sağlıklı bir şekilde işlediğini göstermektedir. Ayrıca halkın her kesimine adaletle muamele etmiş, farklı inanç gruplarının ibadethane taleplerine, yapılan anlaşmalara aykırı olmasına rağmen olumlu cevap vermiştir. Böylece toplumsal huzura katkı sunmuştur.

Mesleme halktan fazla vergi toplama niyetinde olmamıştır. O bayındırlık alanında önemli çalışmalar yaparak halkın Nil'in imkanlarından azami faydalanabilmeleri için kanallar ve köprüler inşa ettirmiştir. O cami mimarisine de çok büyük bir katkı sunarak mescitlere ilk defa minare eklettirmiştir.

Mesleme Mısır'da ilmî hayatın canlı olması için gayret göstermiş, Fustat'ı ilim merkezi haline getirmiştir. Amr b. el-Âs Camii başta olmak üzere birçok mekan ilim tedris edilen ve alimlerin çalışmalarını yürüttükleri merkezler olmuştur.

Hilafet makamınca Mısır'a tayin edilen valilerin aynı zamanda bir görevi de Mağrib fetihlerinin takipçisi olmalarıdır. Mesleme b. Muhalled Mağrib'de Hiz. Osman'ın döneminde başlayan fetihleri devam ettirmiş, önemli komutanlarını bu işle görevlendirmiştir. Bu bağlamda Muâviye tarafından hem Mısır hem de Mağrib'in ilk valisi unvanıyla atanarak tarihe geçmiştir.

Mısır'da yaptığı başarılı idari görevle tarihte kendisinden söz ettiren Mesleme b. Muhalled'in nerede vefat ettiğine dair kaynaklar fikir birliğinde değildir. Ancak yapılan araştırmalar incelendiğinde onun Medine'de değil, Mısır'ın İskenderiye şehrinde 62/682 tarihinde vefat ettiği ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar

- » Abdüşşâfi', Muhammed Abdüllatif. *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve't-târîhu'l-İslâmî*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 1428.
- » Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbeleş-Seybânî. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- » Bakır, Abdulhalik. "Kays b. Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/93. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- » Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebir*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, tsz.
- » Çubukçu, Asri. "Mesleme b. Muhalled". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/319-320. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- » Dimeşkî, Abdurrahman b. Amr b. Abdillâh EbîZür'a. *Târîhu EbîZür'aed-Dimeşkî*. thk. Şükrullah Nimetullah el-Kavcânî. Dimeşk: Mecmeu'l-Luğati'l-Arabî, 1982.
- » EbûYûsuf, Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî. *el-Harâc*. thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd - Sa'd Hasen Muhammed. Kâhire: el-Matbaatü's-Selefiyye, tsz.
- » Eyice, Semavi. "Amr b. Âs Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/81-82. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- » Ezdî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen b. Düreyd. *el-İştikâk*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1411/1991.
- » Gök, Murat. *Peygamber Şairi Kâ'b b. Mâlik*. Konya: Çimke Yayınevi, 2017.
- » Halebî, Ali b. İbrahim b. Ahmed. *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânu'l-uyûn fî sîreti'l-emîn el-me'mûn)*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- » Hasan, İbrahim Hasan. *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Kayhan Yayınları, 1996.
- » Horasânî, Ebû Osman Saîd b. Mansûr. *et-Tefsîrmin süneni Saîd b. Mansûr*. 5 Cilt. Dâru's-Sumey'îli'n-Neşr ve't-Tevzi', 1417/1997.
- » İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh. *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992.
- » İbn Abdilhakem, Abdurrahman b. Abdillâh. *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1415/1995.
- » İbn EbîHâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru'l-hayâi't-Türâsî'l-Arabî, 1952.
- » İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- » İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Raf'u'l-İsr an kudâtı Mısır*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1998.
- » İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed: *Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtede-i ve'l-haber fî eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- » İbn Hibbân, Muhammed et-Temîmî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve ahbâru'l-Hulefâ*. 2 Cilt. Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfe, 1417/1997.
- » İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Abdülaziz Abdullah. Taîf: Mektebetü's-Sadîk, 1993.
- » İbn Tağriberdî, Yûsuf Cemaleddin. *en-Nücûmu'z-zâhira fî mülûki Mısır ve'l-Kâhira*. 16 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütüb, 1963.
- » İbn Yûnus, Abdurrahman b. Ahmed es-Sadefî. *Târîhu İbn Yûnus*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- » İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- » İbnü'l-İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merâkeşî. *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983.
- » İskenderî, Ömer. *Târîhu Mısır ile'l-fethi'l-Usmânî*. Mısır: Matbaatü'l-Meârif, 1920.
- » Kallek, Cengiz. "Meks". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/583-588. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- » Kâşif, İsmail - Served, Cemaleddin. *Mevsûatutârîhi Mısır'abre'l-usûr*. Kâhire, 1993.
- » Kavas, Ahmet. "Libya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/174-179. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- » Kilâî, Ebû Rabî Süleyman b. Musa el-Endelüsî. *el-İktifâbimâtezammenehûmin meğâzi Rasûlillahive's-selâseti'l-Hulefâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-

- Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1997.
- » Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb. *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-Kudât*.thk. Muhammed Hasen İsmail – AhmedFerîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
  - » Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Müezzin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/491-496. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
  - » Mahrûs, SâmîyeFerrâc. *VilâyetüMısrtahtemretimesleme b. Muḥalled el-Enşârî*. Mekke: CâmîatüÜmmi'l-KurâKülliyetü's-Şerîa, Yüksek Lisans Tezi, 1983.
  - » Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-Târîh*. Port Saîd: Mektebetü's-Sekâfe, tsz.
  - » Makrizî,Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir el-Huseynî. *el-Mevâizve'l-i'tibârbizikri'l-hitatve'l-âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.
  - » Mansûr, Muhammed Süleyman Fevrî. “*Rahmeten li'l-Âlemîn*”. Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşrve't-Tevzî', tsz.
  - » Özkuyumcu, Nadir. “Ukbe b. Nâfi’*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/64-66. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
  - » Özkuyumcu, Nadir. *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*. Manisa: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007.
  - » Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
  - » Râfîi, Abdurrahman - Âşûr, Saîd Abdülfettah. *Mısır, fi'l-'usûri'l-vüstâ (mine'l-fethi'l-Arabî hatte'l-gazvî'l-Usmânî)*.Kâhire: Dâru'n-Nehzatî'l-Arabî, 1992.
  - » Sehâvî, Nureddin Ali b. Ahmed b. Ömer. *Tuhfetü'l-ahbâb ve buḡyetu't-tullâb*.Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986.
  - » Seyyid, EymenFuâd. “Kâhire (Kuruluşu ve Osmanlı Öncesi)”.*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/173-175. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
  - » Sibtübnü'l-Cevzî, ŞemsuddînEbu'l-Muzaffer Yûsuf. *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*. 23 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.
  - » Suyûtî, Abdurrahman b. EbîBekrCelaledin. *el-Hasâisü'l-kübrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz.
  - » Suyûtî, Abdurrahman b. EbîBekrCelaledin. *Husnü'l-muhâdara fi târih-i Mısırve'l-Kâhira*. 2 Cilt. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Mısır: DârulhyâiKütübi'l-Arabî, 1967.
  - » Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*.Kâhire: Mektebetü'lbnTeymiyye, tsz.
  - » Taberî, EbûCa'fer Muhammed b. Cerîr. *Sahîh ve zaiftârîhu't-Taberî*. 13 Cilt. thk. Muhammed b. Tâhir el-Berzencî. Beyrut: Dâr-u İbnKesîr, 1428/2007.
  - » Yiğit, İsmail. “Emevîler (Siyasî Tarih)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
  - » Zağlûl, Sa'd. “*el-İskenderiyyetü'l-İslâmiyye*”, *Târîhu'l-Medînemine'l-fethi'l-Arabî ile'l-asri'l-Fâtımî*. İskenderiye, 1963.
  - » Zağlûl, Sa'd. *Müctemu'l-İskenderiyye'abre'l-'usûr*. Mısır, tsz.
  - » Zehebî, EbûAbdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyerua'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs. 1427/2006.
  - » Zehebî, EbûAbdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâmve vefeyâtü'l-meşâhîrve'l-a'lâm*.Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
  - » Zirikî, Hayruddin b. Mahmûd b. Muhammed. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyin, 2002..